

Vývoj konceptu brániacej sa demokracie v slovenskom právnom poriadku

C i b i k, S.*

CIBIK, S.: Vývoj konceptu brániacej sa demokracie v slovenskom právnom poriadku.**
Právny obzor, 106, 2023, č. 3, s. 189 – 201. <https://doi.org/10.31577/pravnyobzor.2023.3.02>

Development of the concept of defending democracy in the Slovak legal order. In the article, the author deals with the concept of defending democracy, its several types, and based on the analysis of the legal order as well as the jurisprudence of the highest court instances, evaluates what kind of defending democracy prevails in the Slovak Republic. In addition to the definition of the types of defending democracy by foreign authors, the author brings his own perspective and explanations of the term militant democracy, defending democracy and immune democracy and points out the positives, but also the risks resulting from the application of individual concepts of defending democracy.

Key words: democracy, militant democracy, defending democracy, immune democracy, right of assembly, political parties

Úvod

Koncept brániacej sa demokracie je pojmovým označením stavu demokracie, keď je ohrozená jej samotná podstata či dokonca existencia.¹ Z hľadiska štátneho režimu však pojem brániaca sa demokracia ako samostatný pojem neexistuje. Štátny režim² je jednou z troch zložiek formy štátu, pričom možno hovoriť o demokratickom alebo nedemokratickom štátnom režime. Takéto striktné delenie však môže pôsobiť problematcky práve pri koncepte brániacej sa demokracie, vo vedeckej a odbornej literatúre, predovšetkým politologickej,³ častejšie označovanom ako o koncepte militantnej demokracie. Je to tak z dôvodu, že kým sa demokracia snaží ochrániť samu seba, a teda obmedzuje činnosť, ktorá by mohla viesť k jej postupnému odstráneniu, mali by sa v zásade demokratické princípy vytrátiť úplne.

Upriamením pozornosti na slovné spojenie militantná demokracia možno badať istý vnútorný terminologický rozpor. Zatiaľ čo pojem „militantná“ evokuje skôr niečo násilné, slovo demokracia je výrazom, ktorý vzbudzuje dojem slobody, a teda opaku militantnosti. Prečo teda vôbec spájať tieto dve slová, ak si v istom zmysle významovo odporujú? Je nevyhnutné, aby mala demokracia mechanizmy, ktoré ju dokážu v nepriaznivých podmienkach ochrániť? A azda najdôležitejšia otázka: Poučil sa slovenský ústavodarca z historických chýb v oblasti ochrany a obrany demokracie pred činnosťami, ktoré by mohli viesť

*Mgr. Samuel Cibik, interný doktorand Ústavu štátu a práva SAV, v. v. i., Bratislava. ORCID 0000-0002-4337-2491.

** Tento príspevok vznikol v rámci projektu APVV-19-0090 Právna metodológia pre dobu právneho pluralizmu.

¹ Pozri napr. LOEWENSTEIN, K. Militant Democracy and Fundamental Rights, I. In *The American Political Science Review*. Roč. 31, č. 3, s. 431.

² Bližšie pozri CIBULKA, E. a kol. *Štátoveda*. Bratislava : Wolters Kluwer, 2017, s. 92.

³ VÝBORNÝ, Š. Konceptualizace bránící se demokracie. In *Právnik*. Roč. 151, 2012, č. 5, s. 442.

k odstráneniu demokracie a demokratických princípov ako takých? Odpovede na tieto otázky budú predmetom a hlavným cieľom tohto článku. Autor sa v ňom bude postupne venovať v dvoch kapitolách brániacej sa demokracii ako teoretickému konceptu (1. kapitola), následne sa bude venovať identifikácii nástrojov brániacej sa demokracie v právnom poriadku Slovenskej republiky, resp. dvom zásadným oblastiam, v ktorých vníma hlavné nástroje brániacej sa demokracie, a to zhromažďovaciemu a združovaciemu právu a predpokladaným zásahom štátu v oblasti obmedzovania týchto práv (2. kapitola).⁴

1. Teoretické východiská konceptu brániacej sa demokracie

Brániaca sa demokracia nie je konceptom novým. Prvotné myšlienky konceptu brániacej sa demokracie možno nájsť už v antickom Grécku.⁵ Koncept brániacej sa demokracie v dnešnom chápaní ako prvý formuloval Karl Loewenstein vo svojich článkoch *Militant Democracy and Fundamental Rights*, v ktorých upozornil na hrozbu nástupu fašizmu v Taliansku a národného socializmu v Nemecku.⁶ V týchto článkoch konštatoval, že úspech fašizmu a jeho techniky na získanie moci sa viaže na podmienky, ktoré sú vytvorené demokratickými inštitúciami a na jeho schopnosť prispôbiť sa demokracii a využiť jej toleranciu na vlastné zničenie. Práve preto by mala demokracia pri snahe brániť sa voči svojmu vlastnému rozvratu a odstráneniu využívať aj mocenské prostriedky, a nielen demokratické prostriedky, ktoré sú zneužívané práve nepriateľmi demokracie.⁷ Vo svojej práci sa Loewenstein venoval napríklad jednotlivým legislatívnym opatreniam, ktoré by mohli zabrániť nepriateľom demokracie odstrániť tento režim a nastoliť režim nedemokratický.⁸

1.1 Imunitná demokracia ako najvyšší vývojový stupeň

V úvode článku bolo zmienené, že pojem brániaca sa demokracia sa v politológii častejšie označuje ako militantná demokracia. Okrem týchto dvoch pojmov však možno

⁴ Pozn. autora: Ako súčasť konceptu brániacej sa demokracie by mohli byť vnímané i príslušné ustanovenia zákona č. 300/2005 Z. z. Trestného zákona, konkrétne siedma hlava, ktorá upravuje trestné činy proti republike. Taktiež nie je možné opomenúť čl. 32 Ústavy Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb., ktorý zakotvuje právo na odpor. Autor sa však domnieva, že právo na odpor by medzi nástroje brániacej sa demokracie nemalo byť zaradované, a ak áno, tak ako špecifický druh. Nástroje brániacej sa demokracie totiž, podľa názoru autora, nemajú byť v rukách občanov, ale v rukách štátu, pretože koncept brániacej sa demokracie má byť budovaný na princípe ochrany demokracie zo strany štátu. Inými slovami, demokracia by sa mala snažiť brániť demokraciu, teda samú seba. V prípade práva na odpor však toto právo patrí občanom. Je teda možné ho označiť ako prostriedok obrany demokracie, ale nie ako nástroj konceptu brániacej sa demokracie v pravom zmysle slova.

⁵ Pozri TEEGARDEN, D. A. *Defending Democracy: A Study of Ancient Greek Anti-Tyranny Legislation*. Dissertation on Faculty of Philosophy of Princeton University. Princeton, 2007.

⁶ PUŠKÁROVÁ, E. Teoretické východiská konceptu militantnej demokracie. In *Právny obzor*. Roč. 99, 2016, č. 4, s. 333.

⁷ LOEWENSTEIN, K. *Militant Democracy and Fundamental Rights*, I. In *The American Political Science Review*. Roč. 31, 1937, č. 3, s. 423 – 424.

⁸ Bližšie pozri PUŠKÁROVÁ, E. Teoretické východiská konceptu militantnej demokracie. In *Právny obzor*. Roč. 99, 2016, č. 4, s. 334.

v doktríne nájsť i tretí pojem, tzv. imunitnú demokraciu. Ami Pedahzur vo svojom článku⁹ rozlišuje práve tieto tri pojmy. Militantná demokracia je podľa jeho konceptu demokraciou, ktorá nie je založená na typických liberálnych hodnotách, resp. ktorá často čelí politickému násiliu a pri riešení týchto situácií neváha vyžiť ani postupy, ktoré môžu porušovať základné demokratické princípy. Naproti tomu je koncept brániacej sa demokracie možné nájsť v štátoch postavených na základoch tradičnej liberálnej demokracie. Táto podoba demokracie dokáže v prípade ohrozenia svojej existencie ohnúť hranice toho, čo je demokratické. Posledným pojmom, resp. kategóriou je tzv. imunitná demokracia. Tento koncept možno chápať ako najvyšší evolučný článok, pretože neberie do úvahy iba riziká a faktory, ktoré vyplývajú z ohrozenia demokracie, ale i následky opatrení prijatých v rámci snahy zabrániť odstráneniu demokratických princípov.¹⁰ Práve s ohľadom na toto delenie bude zameraná analýza či a o akom konkrétnom koncepte brániacej sa demokracie možno hovoriť v podmienkach Slovenskej republiky (bližšie pozri 2. kapitolu).

Ako vidno, pojmy militantná a brániaca sa demokracia teda nemusia byť odlišené výlučne vednou disciplínou, ktorá ten-ktorý pojem využíva. Z hľadiska obsahu definície podľa Pedahzura ide o odlišné koncepty, pričom ich odlišnosť je taká výrazná, že zatiaľ čo brániaca sa demokracia je stále demokraciou, pri militantnej demokracii je možné povedať, že ide skôr o nedemokratický štátny režim.¹¹ Z popisu militantnej demokracie možno usudzovať, že militantná demokracia sa uplatňuje v právnych poriadkoch štátov, ktoré sužujú občianske nepokoje alebo občianska neposlušnosť. Tá môže vyplývať zo spoločenskej nespokojnosti obyvateľstva štátu. Práve riešenie občianskych nepokojov zásahmi zo strany štátu, ktoré sa vyznačujú súčasným porušovaním demokratických princípov, je možné označiť za prvky popierajúce demokraciu ako takú. Je teda otázne, do akej miery je koncept militantnej demokracie skutočne možné označiť ako demokraciu, pretože sa snaží ochrániť a udržať režim, ktorý porušuje demokratické princípy a teda jeho označenie ako demokratického štátneho režimu je sporné. Nie je však vylúčené, aby sa militantná demokracia mohla v istých prípadoch zaraďovať medzi demokratické štátne režimy. Táto situácia môže nastať napríklad v prípade, ak štátny režim je demokratický so všetkými znakmi, avšak na obranu demokracie má príliš tvrdo nastavenú legislatívu (hlavné odlišenie od nedemokratického štátneho režimu možno predvídať napr. pri absencii legislatívnej úpravy militantnej demokracie a konanie štátnych orgánov bez zákonného základu, prípadne len s generálnym splnomocnením). Avšak zneužitie tohto inštitútu na upevnenie mocenskej pozície je najviac pravdepodobné práve pri koncepte militantnej demokracie.

Koncept brániacej sa demokracie je nielen pojmom právnym z hľadiska vednej disciplíny, ktorá ho využíva, ale i konceptom, ktorý možno zaradiť pod demokratický

⁹ PEDAHZUR, A. Struggling Challenges of Right-Wing Extremism and Terrorism within Democratic Boundaries: A Comparative Analysis. In *Studies in Conflict and Terrorism*. Roč. 24, 2001, č. 5, s. 339 – 435.

¹⁰ Pozri PEDAHZUR, A. Struggling Challenges of Right-Wing Extremism and Terrorism within Democratic Boundaries: A Comparative Analysis. In *Studies in Conflict and Terrorism*. Roč. 24, 2001, č. 5, s. 339 – 435.

¹¹ Pozn. autora V tejto časti nie sú prezentované názory prof. Pedahzura i napriek odkazu na jeho delenie. Odkaz na jeho delenie je však nevyhnutný z hľadiska obsahu, ktorý toto delenie prináša.

štátny režim. Pri brániacej sa demokracii možno hovoriť o zákonných pravidlách a prostriedkoch, ktoré môžu byť využité na obranu demokracie za splnenia zákonom stanovených podmienok. Pedahzur hovorí o brániacej sa demokracii ako o koncepte, ktorý „v prípade ohrozenia svojej existencie vie ohnúť hranice toho, čo je demokratické.“¹² Autor sa však s týmto tvrdením úplne nestotožňuje, pretože v takom prípade by bolo možné hovoriť o čiastočnom prekryvaní sa pojmov militantná a brániaca sa demokracia. Podľa autora by brániaca sa demokracia mala mať nastavené zákonné predpoklady, pri ktorých naplnení dokáže štát reagovať na ohrozenie existencie štátneho režimu bez ohľadu na dopady na politické práva a slobody obyvateľstva a teda bez vykonávania testu proporcionality. V časti je možné stotožniť sa s definovaním brániacej sa demokracie Pedahzutom, a to v možnom chápaní absencie testu proporcionality ako ohnutím toho, čo je demokratické. V zásade je ale nevyhnutné zdôrazniť, že ide o demokratický režim postavený na základoch liberálnej demokracie, a preto by tieto zásahy zo strany štátu mali byť využívané len ako *ultima ratio* v prípade ohrozenia existencie demokracie.

Imunitná demokracia je pojem, ktorý slovenská právna doktrína nepoužíva,¹³ no pritom ide o najvyšší možný vývojový stupeň konceptu brániacej sa demokracie. Základy imunitnej demokracie možno hľadať práve v brániacej sa demokracii. Najvyšším vývojovým stupňom je z dôvodu, že imunitná demokracia je koncept, ktorý je zdokonalením brániacej sa demokracie. Základné východiská sú rovnaké a je možné predpokladať, že chronologicky je v štáte predchodcom imunitnej demokracie práve brániaca sa demokracia. Hlavným rozdielom je zohľadňovanie vplyvu testu proporcionality na rozhodovanie o obmedzovaní ostatných práv a slobôd obyvateľstva pri ochrane existencie demokracie. Zatiaľ čo pri koncepte brániacej sa demokracie test proporcionality absentuje, pri imunitnej demokracii sa berie ohľad i následky opatrení prijatých v rámci snahy zabrániť odstráneniu demokratických princípov.¹⁴ Ako príklad možno uviesť združovacie právo. Zatiaľ čo pri brániacej sa demokracii by v prípade akejkolvek činnosti alebo obsahu stanov, ktoré by odporovali alebo vyzývali na odstránenie demokratického štátneho režimu, bola politická strana rozpustená, pri imunitnej demokracii táto strana bude rozpustená až po vykonaní testu proporcionality a zodpovedaní otázky, či je pre danú politickú stranu objektívne možné dosiahnuť odstránenie demokratického štátneho režimu. V prípade, ak by to napr. s ohľadom na veľkosť voličskej základne alebo iných aspektov bolo málo alebo takmer nepravdepodobné, politická strana rozpustená nebude, pretože zásah do združovacieho práva bude neprimeraný a neopodstatnený a v konečnom dôsledku by pre demokraciu bolo viac škodlivé obmedziť združovacie právo osobám, ktoré sú členmi danej politickej strany, ako samotná existencia politickej strany, ktorá môže vo svojich stanovách ohlasovať pokojne napr. snahu o vytvorenie absolutistickej monarchie s panovníkom, ktorým bude doživotne predseda danej politickej strany.

¹² Pozri PEDAHZUR, A. Struggling Challenges of Right-Wing Extremism and Terrorism within Democratic Boundaries: A Comparative Analysis. In *Studies in Conflict and Terrorism*. Roč. 24, 2001, č. 5, s. 339 – 435.

¹³ Pozn. autora: Pri vyhľadávaní tohto pojmu autor nenašiel využívanie tohto pojmu v súvislosti, v akej je prezentovaný prof. Pedahzutom v jeho publikačnej činnosti a ani autorom.

¹⁴ Pozri PEDAHZUR, A. Struggling Challenges of Right-Wing Extremism and Terrorism within Democratic Boundaries: A Comparative Analysis. In *Studies in Conflict and Terrorism*. Roč. 24, 2001, č. 5, s. 339 – 435.

Otvorenou otázkou zostáva, ktorý z týchto konceptov je pre demokraciu ten najlepší. Hlavná problematika pri militantnej demokracii spočíva v otázke, či ide vôbec o demokraciu, pri brániacej sa demokracii je otázkou, či absencia testu proporcionality pri posudzovaní dopadov opatrení prijatých na ochranu demokracie nie je prostriedkom na umlčanie názorového oponenta a tým pádom na porušovanie demokratických princípov a základných práv a slobôd, no a pri imunitnej demokracii zostáva hlavným problémom možná prílišná benevolentnosť pri aplikovaní testu proporcionality. Rizikom totiž môže byť neustále posúvanie pomyselných hraníc toho, čo ešte nemá objektívnu možnosť odstrániť demokratický štátny režim a medzi tým, čo tento režim skôr či neskôr odstráni.

Z pohľadu tohto článku je nevyhnutné odlišovať dva spôsoby využívania pojmov. Prvý spôsob využíva pojem brániaca sa demokracia z dôvodu označenia konceptu ako takého, pričom zatiaľ nie je jasne definované, o aký koncept v danom právnom poriadku ide. Druhý spôsob využívania pojmov spočíva vo využívaní názvu toho-ktorého konceptu už po definovaní a odôvodnení jeho označenia, t. j. konkrétne militantná, brániaca sa a imunitná demokracia. V ďalšom texte budú tieto pojmy využívané oboma spôsobmi a je na čitateľovi, aby z kontextu určil, o ktorý spôsob využívania pojmu ide. Pri pojme brániaca sa demokracia však vo väčšine prípadov pôjde právo o prvý spôsob.

1.2 Materiálny pohľad na koncept brániacej sa demokracie

Pri koncepte brániacej sa demokracie možno nájsť istú paralelu s obdobím pandémie COVID-19. Nielen z dôvodu, že potreba chrániť demokraciu a jej princípy sa predovšetkým v tomto období ukázala ako veľmi vážna, ale i z dôvodu, že pandémiu nikto neočakával a nebol na ňu pripravený. Rovnaké je to i s ohrozením demokracie a jej princípov, ktoré umožňujú obyvateľom tej ktorej krajiny užívať všetky benefity z nej vyplývajúce. Úmyselne je použité slovo obyvateľa a nie občania, pretože práve vďaka demokracii je možné hovoriť o dosahovaní rovnosti v prístupe nielen k občanom, ale i k cudzincom nachádzajúcim sa na území daného štátu. Ak by ale pozornosť bola venovaná momentu prekvapenia, ktorý bol istým spôsobom v predchádzajúcich riadkoch naznačený, je možné konštatovať, že hoci ohrozenia demokracie a pokusy o odstránenie demokratických princípov v štáte nie sú dielom niekoľkých úkonov a zvyčajne nie je možné ich vykonať „zo dňa na deň“ (v prípadoch *ad absurdum* je to možné), tak dokonanie týchto krokov, ktoré zmenia režim z demokratického na nedemokratický už istým spôsobom prekvapuje je. Toto prekvapenie však je najmarkantnejšie pri skupine obyvateľov, ktorí boli podporovateľmi skupín snažiacich o odstránenie demokracie, no po dokonaní a odstránení demokratických princípov zisťujú, čo sa vlastne v skutočnosti stalo.¹⁵ Pandémia

¹⁵ Pozn. autora: Je možné vnímať istú paralelu s odchodom Spojeného kráľovstva z Európskej únie referendum v roku 2016. I keď v tomto prípade nemožno hovoriť o odstraňovaní demokracie alebo demokratických princípov, voliči v Spojenom kráľovstve, ktorí boli za odchod z Európskej únie po relatívne krátkom čase prehodnotili svoje rozhodnutie. Paralelu možno nájsť práve s imunitnou demokraciou, pri ktorej sa dôraz kladie na objektívnu možnosť dosiahnutia dôsledkov (v prípade imunitnej demokracie dôsledku spočívajúceho v odstránení demokracie a demokratických princípov), s ktorými voliči v spojenom kráľovstve počas referenda nepočítali. Bližšie pozri: <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/brexit-regret-poll-leave-eu-b2252322.html>. (16. 04. 2023).

ochorenia COVID-19 však nebola zmienená len v súvislosti s „momentom prekvapenia“ pri jej nástupe a hľadani paralely s odstránením demokracie. Je jednou z mnohých spoločenských situácií, ktoré môžeme označiť ako materiálny prameň konceptu brániacej sa demokracie. Materiálny prameň je užší pojem ako materiálny pohľad a práve materiálny pohľad bude predmetom ďalšieho výkladu v tejto kapitole.

Materiálny pohľad na koncept brániacej sa demokracie je možné vnímať jednak ako súbor spoločenských predpokladov na vznik konceptu brániacej sa demokracie (1.), ale i ako nepísané pravidlá, ktoré by mohli obsahovo zapadať do konceptu brániacej sa demokracie (2.).

1. Spoločenské predpoklady na vznik konceptu brániacej sa demokracie možno charakterizovať ako tri základné faktory: uvedenie si slabosti demokratických presvedčení a názorov, jednoduchosť zmeny demokratického režimu za nedemokratický a odhodlanosť nepriateľov demokracie.¹⁶ V Slovenskej republike možno pozorovať rastúcu diskusiu o koncepte brániacej sa demokracie predovšetkým v súvislosti so súdnym konaním sp. zn. 4 Volpp/1/2017, v ktorom Najvyšší súd Slovenskej republiky (ďalej len Najvyšší súd) rozhodoval o rozpustení politickej strany na základe návrhu generálneho prokurátora, ale i v súvislosti so šírením dezinformácií a konšpiračných teórií, predovšetkým, avšak nie výlučne v súvislosti s pandémiou ochorenia COVID-19, ako aj súčasným ozbrojeným konfliktom na Ukrajine. Práve tieto udalosti možno priradiť k prvému faktoru, a to k uvedeniu si slabosti demokratických presvedčení. Práve táto slabosť je hnacím motorom pre tretí faktor, ktorým je už zmienená odhodlanosť nepriateľov demokracie. V prípade, ak nepriatelia demokracie dokážu získať na svoju stranu dostatočný počet priaznivcov a stúpencov, do popredia vystupuje druhý faktor, ktorým je jednoduchosť zmeny demokratického režimu na nedemokratický. Spoločenská diskusia v súčasnej spoločnosti nie je namieste len následkom jednoduchosti zmien v teoretickej rovine, ale i pre postupné splňanie všetkých faktorov, keď sa po vypuknutí ozbrojeného konfliktu na Ukrajine až 49 % Slovákov vyjadrilo, že silný líder, ktorý sa nemusí trápiť s parlamentom, alebo voľbami je dobrý pre Slovensko.¹⁷ Tento postoj v spoločnosti je veľkým mementom pre skupinu občanov Slovenskej republiky, ktorí si neželajú autokratický režim, aby preukázali prospešnosť demokratického štátneho režimu, a pre legislatívnu a exekutívnu zložku moci varovným prstom, aby lepšie pripravili právny poriadok na prípadné snahy o zmenu demokratického režimu. Pre súdnu moc je tento výsledok možným varovným prstom pri aplikovaní testu proporcionality, pričom v súčasnej situácii je vhodná otázka, či a do akej miery je pravdepodobné objektívne dosiahnuť zmenu štátneho režimu na nedemokratický. Pre doktrínu tu vyplýva jasná úloha v podobe skvalitňovania fungovania demokracie prispievaním do odbornej diskusie a predovšetkým venovaním sa téme konceptu brániacej sa demokracie.

¹⁶ Porovnaj PFERSMANN, O. *Shaping Militant Democracy: Legal Limits to Democratic Stability*. In *Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International Publishing, 2004, s. 47 – 69. In VÝBORNÝ, Š. *Konceptualizácia bráničí se demokracie*. In *Právnik*. Roč. 152, 2012, č. 5, s. 444.

¹⁷ Dostupné na: <https://www.globsec.org/what-we-do/press-releases/globsec-trends-2022-vacsina-ludi-na-slovensku-stale-veri-konspiraciam>. (16. 04. 2023).

2. Nepísané pravidlá, ktoré by mohli napĺňať obsahový koncept brániacej sa demokracie, je len veľmi obtiažné identifikovať, keďže pri brániacej sa demokracii možno z podstaty veci predpokladať obmedzenie základných práv, ktoré musí byť vykonané na základe zákona. Ako príklad však možno uviesť test proporcionality, ktorý by na základe interpretácie mohol slúžiť ako nástroj brániacej sa demokracie, ak by v testoch obsiahnutých v samotnom teste proporcionality¹⁸ bol zohľadnený cieľ zachovania demokratických hodnôt a princípov v štáte pred individuálnym právom jednotlivca, napr. na slobodu prejavu. Z podstaty testu proporcionality a jednotlivých druhov brániacej sa demokracie možno usúdiť, že v prípade testu proporcionality ide skôr o prostriedok imunitnej demokracie. V tomto koncepte totiž zohráva úlohu takej dôležitosti, že odôvodňuje samotnú existenciu imunitnej demokracie a jej odlišenie od zvyšných dvoch konceptov. Druhým príkladom nepísaných pravidiel, ktoré je možné vnímať ako nástroj brániacej sa demokracie je materiálne jadro ústavy,¹⁹ ktoré síce v Ústave Slovenskej republiky č. 460/1992 Zb. (ďalej len Ústava) nie je explicitne vyjadrené, no vyjadroval sa k nemu i Ústavný súd Slovenskej republiky (ďalej len Ústavný súd), a to tvrdením, že: „ochrana demokratického štátneho režimu a zamedzenie jeho legálnej zmeny na režim nedemokratický je preto základnou funkciou materiálneho jadra modernej ústavy. Materiálne jadro ústavy predstavuje mantinely pre ústavodarcu v tom zmysle, že mu zabráňuje či znemožňuje odstrániť existujúci ústavný poriadok a jeho demokratickú podstatu formálno-legalistickou cestou, nastoliť režim nedemokratický a takou istou cestou ho legalizovať.“²⁰ Teda „nezmeniteľné“ ústavné klauzuly sú taktiež istým prejavom brániacej sa demokracie, no v prípade Slovenskej republiky mantinelom nepísaným. Tieto ustanovenia, ktoré nesmú byť za žiadnych okolností zmenené možno vnímať predovšetkým v kontexte druhého faktoru charakterizujúceho spoločenské predpoklady na vznik konceptu brániacej sa demokracie, ktorým je jednoduchosť zmeny demokratického režimu na nedemokratický. Práve materiálne jadro ústavy by malo byť prostriedkom na sťaženie zmeny štátneho režimu na nedemokratický. V prípade, ak by sa „nepriateľ demokracie“ snažil štátny režim odstrániť postupným konaním, ktoré by sa snažilo drastickosť zmien rozložiť v dlhšom čase a tým možno „oklamať“ test proporcionality,²¹ materiálne jadro by v tomto prípade malo zastaviť toto konanie a zvrátiť proces odstraňovania demokracie.

1.3 Formálny pohľad na koncept brániacej sa demokracie

Koncept brániacej sa demokracie z formálneho hľadiska možno chápať ako právne zakotvenie inštitútov, ktoré v prípade ohrozenia majú úlohu a možnosť ochrániť demokra-

¹⁸ Pozri CIBULKA, E. *Ústavné právo Slovenskej republiky (štátoveda)*. Bratislava : Práv UK, 2013. s. 160.

¹⁹ Pozri tamže s. 121.

²⁰ Nález Ústavného súdu PL. ÚS 21/2014.

²¹ Pozn. autora: Pod spojením „oklamať test proporcionality“ rozumej situáciu popísanú na predchádzajúcich stranách – „nepriateľ demokracie“ postupuje pomalými krokmi, pričom stále posúva istú hranicu, aby pri teste proporcionality v imunitnej demokracii vždy zvíťazilo právo „nepriateľa“ s odôvodnením, že nemá objektívnu možnosť odstrániť demokraciu alebo demokratické princípy v danom štáte. Avšak tieto kroky by sa posúvali s každým posudzovaním o kúsok ďalej, no s poukazom na predchádzajúce posúdenia by nastala len veľmi nepatrná zmena, až by „nepriateľ“ nakoniec získal priestor a prostriedky objektívne odstrániť demokraciu a demokratické princípy v štáte.

ciu a demokratické princípy v spoločnosti a v štáte. Predovšetkým možno hovoriť o právnych aktoch. V súčasnej legislatíve sa nenachádza zákon, ktorý by vyslovene bránil demokraciu,²² avšak prvky brániacej sa demokracie sa nachádzajú vo viacerých právnych predpisoch, pričom prvky možno nájsť predovšetkým v úprave zhromažďovacieho a združovacieho práva. Bližšia pozornosť týmto politickým právam bude venovaná v druhej kapitole.

V histórii je možné nájsť zákony, ktoré mali za úlohu chrániť demokraciu a demokratické princípy. Zmienit' možno zákon č. 50/1923 Sb. na ochranu republiky, resp. zákon č. 201/1933 Sb. o zastavovaní činnosti a o rozpouštění politických stran. Hlavným dôvodom a účelom, predovšetkým druhého zákona, bol predpoklad, že v demokratickom štáte majú politické strany a hnutia svojou činnosťou ako aj programom uznávať a chrániť všetky predpoklady existencie štátu.²³

2. Nástroje brániacej sa demokracie v slovenskej legislatíve

Slovenský právny poriadok neobsahuje osobitný zákon, ktorý by mal za úlohu chrániť demokraciu, a táto ochrana sa nachádza vo viacerých právnych predpisoch. V druhej kapitole sa bude autor postupne venovať možnostiam obmedzenia združovacieho práva v politických stranách i s poukazom na relevantnú judikatúru. V druhej časti bude pozornosť venovaná predovšetkým možnosti obmedzenia zhromažďovacieho práva. Práve pri týchto dvoch politických právach (samozrejme, v spojení s právami súvisiacimi s ich využívaním) je najväčšia pravdepodobnosť, že by mohli byť zneužit' na odstránenie demokracie a demokratických princípov.

2.1 Obmedzenie združovacieho práva

Ústavným zakotvením združovacieho práva je čl. 29 ods. 2 Ústavy, ktorý hovorí, že „*občania majú právo zakladať politické strany a politické hnutia a združovať sa v nich*“. Zákon č. 85/2005 Z. z. o politických stranách a politických hnutiach (ďalej len zákon o politických stranách) ďalej ustanovuje podmienky vzniku či zániku strán, ale napr. i podmienky ich hospodárenia. Dôležitými ustanoveniami zákona o politických stranách na účely tohto článku sú už spomínaný § 2 ods. 1 a § 4 ods. 1. Zatiaľ čo § 2 ods. 1 vymedzuje zákaz politickej strane jej programom alebo činnosťou porušovať Ústavu, ústavné zákony, zákony a medzinárodné zmluvy, § 4 ods. 1 je zákonným vyjadrením ústavného práva združovať sa v politických stranách.

²² Pozn. autora: V Spojených štátoch amerických existuje (hoci zatiaľ krátko) Zákon o ochrane našej demokracie – Protecting Our Democracy Act (PODA). Jeho hlavný cieľ je popísaný v úvode k zákonu (z obsahu tohto úvodu vyplýva, že označenie ako preambula v tomto prípade nie je úplne vhodné, preto sa autor rozhodol využiť označenie „úvod“): „PODA zabezpečuje, že všetci prezidenti budú uprednostňovať záujem verejnosti nad svojimi vlastnými a nebudú využívať svoj úrad na osobný prospech. Zákon o ochrane demokracie dôrazne podporuje tieto životne dôležité reformy. Bez týchto dôležitých legislatívnych opatrení hrozí, že naša demokracia skĺzne do autoritárskejšej formy vlády, v ktorej má prezident nekontrolovateľnú moc – presne takému nebezpečenstvu by mal náš ústavný systém predchádzať.“ Dostupné na: <https://protectdemocracy.org/work/protecting-our-democracy-act-2/>. (16. 04. 2023).

²³ Pozri VÝBORNÝ, Š. Konceptualizace bránič se demokracie. In *Právník*. Roč. 151, 2012, č. 5, s. 448.

Aký dôsledok pre politickú stranu však môže mať, ak poruší ustanovenia § 2 ods. 1 zákona o politických stranách? Úpravu rôznych scenárov, ktoré môžu nastať obsahuje priamo zákon o politických stranách. Môžu však nastať tri situácie: Strana môže pri svojej registrácii svojimi stanovami porušovať §2 ods. 1, teda programom alebo činnosťou porušovať Ústavu, ústavné zákony, zákony a medzinárodné zmluvy (1.), prípadne môže pri zmene svojich stanov doručiť zmenu, ktorá by porušovala § 2 ods. 1 (2.), alebo môže svojou činnosťou porušovať § 2 ods. 1 (3.).

1. V prípade, ak strana pri svojej registrácii doručí Ministerstvu vnútra Slovenskej republiky (ďalej len Ministerstvo vnútra) stanovy, ktoré sú v rozpore s Ústavou, ústavnými zákonmi, zákonmi alebo medzinárodnými zmluvami, a teda je v rozpore s čl. 2 ods. 1 zákona o politických stranách, Ministerstvo vnútra podľa §7 ods. 9 písm. e) do 30 dní od začatia konania o registrácii strany túto registráciu odmietne. Tým sa proces končí.

2. Ak registrovaná strana chce zmeniť svoje stanovy, doručí ich do 15 dní od schválenia orgánmi strany Ministerstvu vnútra na registráciu. Ak zmenené stanovy odporujú § 2 ods. 1, Ministerstvo vnútra odmietne zapísať zmenu stanov podľa §11 ods. 5 zákona o politických stranách. Týmto sa však proces nekončí, pretože súbežne s odmietnutím zápisu zmeny stanov podá Ministerstvo vnútra podnet generálnemu prokurátorovi Slovenskej republiky (ďalej len „generálny prokurátor“) na konanie podľa § 17 zákona o politických stranách (tento postup bude bližšie vysvetlený v nasledujúcom bode).

3. Konanie strany v rozpore s § 2 ods. 1, resp. činnosť, ktorú je možné subsumovať pod toto ustanovenie má rovnaké dôsledky ako podanie podnetu generálnemu prokurátorovi Ministerstvom vnútra podľa predchádzajúceho bodu, a teda konanie podľa § 17 zákona o politických stranách. Toto konanie sa označuje ako konanie o rozpustení strany správnym súdom. V minulosti o rozpustení politickej strany rozhodoval Najvyšší súd, avšak v súčasnosti rozhoduje o návrhu generálneho prokurátora správny súd.²⁴ Konanie začína podaním návrhu generálneho prokurátora na rozpustenie politickej strany. V prípade, ak súd rozpustí politickú stranu, Ministerstvo vnútra vykoná výmaz politickej strany z registra strán.

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že legislatíva v oblasti brániacej sa demokracie vo vzťahu k politickým stranám a ich prípadnej činnosti, ktorá by smerovala k ohrozeniu demokratických princípov v republike, prípadne k odstráneniu demokracie ako takej, existuje. Druhým aspektom však je fungovanie týchto ustanovení v aplikačnej praxi. Z minulosti možno spomenúť napr. rozhodnutie Najvyššieho súdu sp. zn. 3Sž/79/2005, ktorým rozpustil politickú stranu s názvom Slovenská pospolitosť – Národná strana. V nedávnej minulosti prebiehalo konanie, v ktorom generálny prokurátor navrhoval rozpustenie politickej strany Kotleba – Ľudová strana Naše Slovensko. Najvyšší súd však tento návrh zamietol, pričom v odôvodnení svojho rozhodnutia²⁵ v bode č. 136 uviedol: „Z vykonaného dokazovania podľa názoru najvyššieho súdu je možné dospieť k záveru, že žalobca nepredložil dôkazy o tom, že riziko ohrozenia demokracie žalovanou politickou stranou je dostatočne bezprostredné.“ Z rozhodnutia Najvyššieho súdu teda vyplý-

²⁴ Pozri §17 ods. 1 zákona o politických stranách.

²⁵ Rozsudok Najvyššieho súdu, sp. zn. 4Volpp/1/2017.

va, že nestačí iba skutočnosť, že daná politická strana môže ohrozovať demokraciu, avšak skúma sa i bezprostrednosť a miera ohrozenia demokracie. Ako ďalej vo svojom rozhodnutí uvádza, rozhodnutia o rozpustení politickej strany nemajú veľkú prax ani v judikatúre Európskeho súdu pre ľudské práva, pretože k nim dochádza pomerne zriedkavo, keďže ide o nástroj *ultima ratio*.²⁶

Na základe uvedeného možno konštatovať, že v oblasti obmedzovania združovacieho práva za účelom ochrany demokracie v Slovenskej republike už nie je vhodné hovoriť o brániacej sa demokracii bez príznaku, ale jedine s dodatkom brániaca sa demokracia s prvkami imunitnej demokracie, prípadne o imunitnej demokracii, a to z dôvodu, že spomínaným rozhodnutím Najvyšší súd zohľadnil bezprostrednosť rizika spočívajúceho v činnosti a obsahu stanov danej politickej strany. Okrem toho spomínaný rozsudok toto pravidlo ustanovuje ako záväzné pri posudzovaní prípadov podobného druhu, a teda v prípadných nových konaniach a rozpustení politickej strany bude musieť byť braný ohľad na bezprostrednosť ohrozenia demokracie alebo demokratických princípov vyjadrených v § 2 ods. 1 zákona o politických stranách ako zákaz svojim programom alebo činnosťou porušovať Ústavu, ústavné zákony, zákony a medzinárodné zmluvy. Z hľadiska vývoja konceptu brániacej sa demokracie ako dynamického konceptu a s prihliadnutím na skutočnosť, že cieľom každej brániacej sa demokracie by mal byť prechod na stupeň imunitnej demokracie, možno toto rozhodnutie hodnotiť pozitívne. Netreba však zabúdať na riziká vyplývajúce z imunitnej demokracie, a teda na možnosť neustáleho posúvania hranice toho, čo nemá reálnu možnosť ohroziť alebo odstrániť demokraciu až do takej miery, že sa vytvorí prílišná tolerancia v rozhodovacej činnosti a demokracia nakoniec odstránená bude. Teda rozhodnutie je možné vnímať pozitívne, avšak vyplýva z neho pre súdnu moc o to väčšia zodpovednosť do budúcnosti.

2.2 Obmedzenie zhromažďovacieho práva

„Zhromažďovacie právo predstavuje možnosť či oprávnenie jednotlivcov sa slobodne a do značnej miery aj anonymne stretávať na zhromaždeniach, mítingoch, protestoch, demonštráciách či inak nazvaných akciách využívajúc pritom svoju slobodu prejavu a tým sa podieľať na diskusií o veciach verejných či spoločných.“²⁷ Zhromažďovacie právo je jedným zo základov demokracie vzhľadom na to skutočnosť, že práve možnosť vyjadrenia svojho názoru, i v prípade, ak je odlišný od názorov väčšiny, je právom občana. Práve v možnosti vyjadrenia názoru na zhromaždení je možné vnímať istú prepojenosť medzi zhromažďovacím právom a slobodou prejavu. Domin a Bujňák dokonca tvrdia, že zhromažďovacie právo predstavuje špecifickú formu slobody prejavu.²⁸ Čo však v prípade, ak sa prezentovanie vlastných názorov zmení na podnecovanie ostatných občanov, resp. účastníkov zhromaždenia na konanie, ktoré môže ohroziť verejný poria-

²⁶ Tamže, bod č. 124.

²⁷ DOMIN, M., BUJŇÁK, V. *Zákon č. 84/1990 Zb. o zhromažďovacom práve. Komentár*. Bratislava : Wolters Kluwer SR, 2022, s. XIII.

²⁸ Tamže, s. 5.

dok, bezpečnosť, verejné zdravie, prípadne volať po zmene štátneho režimu na nedemokratický, a tým *de facto* využívať nástroj demokracie na jej odstránenie?

Zhromažďovacie právo sa okrem prostredia sociálnych sietí, predovšetkým v období pandémie ochorenia COVID-19, jedným z najvyužívanejších prostriedkov na prezentovanie odlišných názorov od tých, ktoré prezentovali vedecké a odborné autority v danej oblasti. Nie je nutné pripomínať, že na začiatku každej vlny ochorenia boli zvolávané masové protesty, na ktorých boli účastníci organizátormi vyzývaní na nedodržiavanie opatrení zavedených s cieľom zamedziť šíreniu ochorenia, prípadne boli prezentované názory, ktoré až nabádali k využitiu práva zakotveného v čl. 32 Ústavy, a teda k využitiu práva na odpor, prípadne k iným druhom konania, ktoré by mohli byť súhrnne charakterizované ako podnecovanie na akékoľvek konanie, ktoré by odporovalo odporúčaniam, prípadne nariadeniam Úradu verejného zdravotníctva Slovenskej republiky.

Toto právo, ktoré má i svoje ústavné zakotvenie v čl. 28 Ústavy, však nebolo využívané len v období pandémie. Bolo využívané i v minulosti a bude využívané i v budúcnosti. V súčasnej situácii, keď je však spoločnosť značne polarizovaná, existuje zvýšené riziko, že využívanie zhromažďovacieho práva môže byť využité nepriateľmi demokracie na snahy o postupné odstránenie demokratických princípov, či dokonca demokracie ako celku. Aké má teda demokracia možnosti, aby takáto situácia nenastala?

Zákon č. 84/1990 Zb. o zhromažďovanom práve (ďalej len zákon o zhromažďovanom práve) ustanovuje predpoklady a postup pred konaním zhromaždenia. Podľa čl. 28 ods. 2 Ústavy sa zhromaždenie nesmie podmieňovať povolením orgánu verejnej správy. Avšak podľa § 5 ods. 1 zákona o zhromažďovanom práve má zvolávateľ povinnosť oznámiť obci konanie zhromaždenia. Oznamovacia povinnosť však nepredstavuje popretie princípu zakotveného v čl. 28 ods. 2 Ústavy, pretože po prijatí oznámenia príslušný orgán nerozhoduje o povolení alebo nepovolení konania zhromaždenia a nevydáva o tom žiadne rozhodnutie.²⁹ Obec má následne v prípade, ak by išlo o zhromaždenie, ktoré by sa malo konať s cieľom odstrániť demokraciu alebo demokratické princípy konania zhromaždenia zakázať na základe §10 zákona o zhromažďovanom práve. Predovšetkým § 10 ods. 1 písm. c) ustanovuje obdobné podmienky zakázania konania zhromaždenia, aké ustanovuje § 2 ods. 1 zákona o politických stranách pre rozpustenie politickej strany. Rovnako však ako pri rozpustení politickej strany, i zákaz konania zhromaždenia je potrebné vnímať ako prostriedok *ultima ratio*.³⁰

Zákon o zhromažďovanom práve však pamätá i na situácie, v ktorých ku konaniu zhromaždenia dôjde, no zhromaždenie buď nebolo oznámené príslušnému orgánu, jeho konanie bolo zakázané, koná sa po určenom čase ukončenia vo večerných hodinách alebo sa „*podstatne odchyľilo od oznámeného účelu*“³¹. V tomto prípade má zástupca obce, príp. v jeho neprítomnosti príslušník Policajného zboru v službe právomoc zhromaždenie rozpustiť, a to tak, že účastníkom zhromaždenia oznámi, že zhromaždenie je rozpus-

²⁹ DOMIN, M., BUJŇÁK, V. *Zákon č. 84/1990 Zb. o zhromažďovanom práve. Komentár*. Bratislava : Wolters Kluwer SR, 2022, s. 15.

³⁰ Tamže, s. 79.

³¹ Paragraf 12 ods. 5 zákona o zhromažďovanom práve.

tené a vyzve ich, aby sa pokojne rozišli.³² Túto situáciu upravuje § 12 ods. 1 a ods. 5. Rozdiel možno nájsť v ods. 6, ktorý ustanovuje, že v prípade, ak účastníci zhromaždenia páchajú trestné činy a nápravu sa nepodarilo zjednať inak, zhromaždenie môže v neprítomnosti zástupcu obce rozpustiť náčelník príslušného útvaru Policajného zboru alebo veliaci príslušník. Teda oproti predchádzajúcim situáciám, pri ktorých mohol zhromaždenie rozpustiť príslušník Policajného zboru v službe, v prípade ods. 6 je nevyhnutné, aby takéto zhromaždenie rozpustil taký príslušník, ktorého možno považovať za veliaceho príslušníka.³³

Zákon o zhromažďovanom práve obsahuje viacero prostriedkov, ktorými je možné zabezpečiť ochranu demokracie v prípade zákazu konania zhromaždenia a obranu demokracie v prípade rozpustenia už konaného zhromaždenia. Je nevyhnutné zopakovať a pripomenúť, že zákaz konania zhromaždenia, ako aj rozpustenie zhromaždenia je prostriedkom, ktorý má slúžiť ako prostriedok *ultima ratio*.³⁴

Využívanie týchto prostriedkov ako poslednej možnosti zjednania nápravy a ochrany demokracie a demokratických princípov zosobnených v ústave, ústavných zákonoch, zákonoch a medzinárodných zmluvách je podporou tvrdenia, že v Slovenskej republike prevláda minimálne koncept brániacej sa demokracie s prvkami imunitnej demokracie. O imunitnej demokracii zrejme nie je možné hovoriť z dôvodu, že rozpustenie konaného zhromaždenia prebieha priamo na mieste a nie je možný prieskum odôvodnenosti rozhodnutia o rozpustení zhromaždenia priamo na mieste konania zhromaždenia.³⁵ Takýto spôsob prieskumu je veľmi ťažko predstaviteľný, pretože samotné uplatňovanie zhromažďovacieho práva sa od združovacieho práva odlišuje, avšak pri združovanom práve je možné pred zásahom do existencie politickej strany využívať prostriedky procesnej obrany v súdnom konaní o rozpustení politickej strany. Pri využívaní zhromažďovacieho práva takýto prieskum priamo na mieste nie je zákonom upravený a z povahy veci je len veľmi ťažko predstaviteľný, a teda zhromaždenie musí byť najskôr rozpustené a až následne môže byť vyhodnotené, či tento zásah bol v súlade so zákonom, alebo nie. Konanie zhromaždenia to však už neobnoví, a teda v prípade zhromažďovacieho práva o imunitnej demokracii hovoriť nemožno.

Záver

Základnou otázkou, ktorá bola prezentovaná v Úvode tohto článku bolo, či sa slovenský ústavodarca, resp. zákonodarca ponaučil z historických chýb, ktoré viedli k odstráneniu demokracie nielen na Slovensku, ale i v iných európskych štátoch. S ohľadom na mechanizmy, ktoré slovenská právna úprava obsahuje je možné konštatovať, že koncept brániacej sa demokracie má v právnom poriadku Slovenskej republiky svoje miesto

³² Pozri § 12 zákona o zhromažďovanom práve.

³³ DOMIN, M., BUJŇÁK, V. *Zákon č. 84/1990 Zb. o zhromažďovanom práve. Komentár*. Bratislava : Wolters Kluwer SR, 2022, s. 107 – 117.

³⁴ Tamže, s. 79.

³⁵ K súdnemu prieskumu rozpustenia zhromaždenia bližšie pozri DOMIN, M., BUJŇÁK, V. *Zákon č. 84/1990 Zb. o zhromažďovanom práve. Komentár*. Bratislava : Wolters Kluwer SR, 2022, s. 119.

a označovať ho ako koncept brániacej sa demokracie nemusí byť dostačujúce. V právnom poriadku Slovenskej republiky v spojení s rozhodovacou činnosťou najvyšších súdnych inšancií možno nájsť prvky imunitnej demokracie, a teda nehľadí len na prípadné následky konania, ktoré má za cieľ odstrániť demokratické princípy, ale sleduje i hrozby vyplývajúce z obmedzenia uplatňovania práv občanov.

Koncept brániacej sa demokracie, nech už je pomenovaný akokoľvek, je koncept, ktorý je nevyhnutné ďalej zveľaďovať a viac o ňom hovoriť. Práve diskusia o možnostiach demokracie brániť sa pred jej nepriateľmi môže odradiť nepriateľov od pokusov o jej odstránenie. Obzvlášť v spoločenskej situácii, keď sa takmer polovica populácie nebráni autokracii je nevyhnutné poukazovať na prínosy demokracie do života občanov. V prípade pokusov o odstránenie demokracie a demokratických princíпов je voči nim nevyhnutné zasiahnuť prostriedkami, ktoré slovenský právny poriadok pozná. Zároveň však treba, v ideálnom prípade a v stave, kedy je to ešte možné, nevidieť v každom odlišnom názore nepriateľa demokracie a pokúsiť sa vytvoriť demokraciu, ktorá berie ohľad i na následky vlastných krokov smerujúcich k svojej ochrane.

Literatúra

- CIBULKA, L. a kol. *Štátoveda*. Bratislava : Wolters Kluwer, 2017, 360 s.
- CIBULKA, L. *Ústavné právo Slovenskej republiky (štátoveda)*. Bratislava : Prof UK, 2013. 279 s.
- DOMIN, M., BUJŇÁK, V. *Zákon č. 84/1990 Zb. o zhromažďovanom práve. Komentár*. Bratislava : Wolters Kluwer SR, 2022, 200 s.
- LOEWENSTEIN, K. Militant Democracy and Fundamental Rights, I. In *The American Political Science Review*, 1937, roč. 31, č. 3, s. 417 – 432
- PEDAHZUR, A. Struggling Challenges of Right-Wing Extremism and Terrorism within Democratic Boundaries: A Comparative Analysis. In *Studies in Conflict and Terrorism*. Roč. 24, 2001, č. 5, s. 339 – 435
- PFERSMANN, O. Shaping Militant Democracy: Legal Limits to Democratic Stability. In *Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International Publishing, 2004, s. 47 – 69
- PUŠKÁROVÁ, E. Teoretické východiská konceptu militantnej demokracie. In *Právny Obzor*. Roč. 99, 2016, č. 4, s. 331 – 352
- TEEGARDEN, D. A. *Defending Democracy: A Study of Ancient Greek Anti-Tyranny Legislation. Dissertation on Faculty of Philosophy of Princeton Univeristy*. Princeton, 2007
- VÝBORNÝ, Š. Konceptualizace bránící se demokracie. In *Právník*. Roč. 151, 2012, č. 5, s. 441 – 452